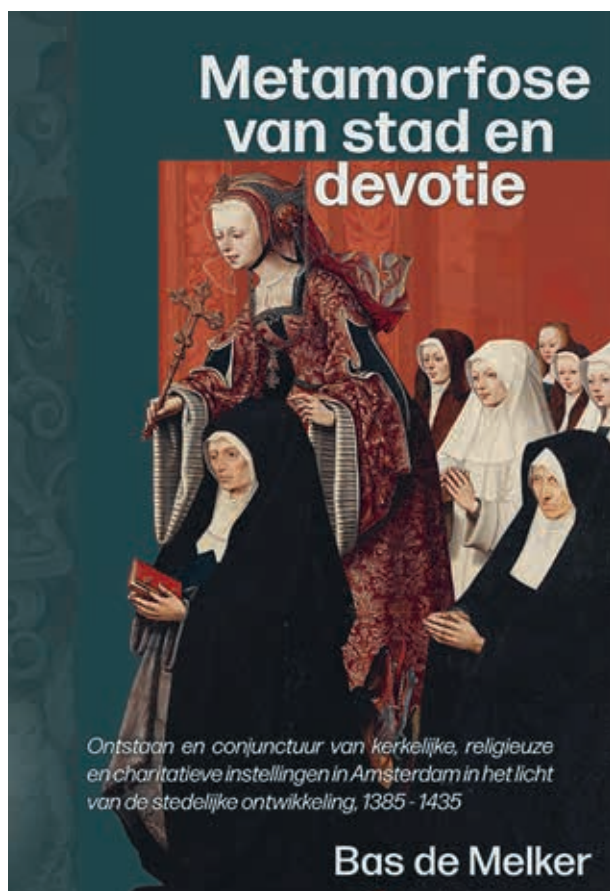

Justitie, ontworpen door respectievelijk Gerrit van der Wielen en zijn opvolger als stadsarchitect Thomas Romein. Juist deze bouwstijl vertolkte adequaat de combinatie van een groeiend centraal gezag met een zelfbewuste en deftige burgerlijke stadscultuur. Dit was de wereld waarin Gerrit van der Wielen leefde en werkte en waaraan hij zijn bijdrage leverde. Sporen van zijn bouwactiviteiten (gebouwen als de Infirmierie, de sy-

nagoge, Zaal Van der Wielen, het huidige Historisch Centrum Leeuwarden) zijn tot op de dag van vandaag in de binnenstad te zien. Die sporen heeft Van der Wielen-de Goede op een gedegen manier nagetrokken en helder gepresenteerd in een aantal zeer informatieve bijlagen van haar verdienstelijke studie.

YME KUIPER

BAS DE MELKER

METAMORFOSE VAN STAD EN DEVOTIE
ONTSTAAN EN CONJUNCTUUR VAN KERKELIJKE, RELIGIEUZE EN CHARITATIEVE INSTELLINGEN IN AMSTERDAM IN HET LICHT VAN DE STEDELIJKE ONTWIKKELING, 1385-1435

Hilversum (Verloren) 2021, 550 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 9 087 04927 0, € 50,00

Het zal niet vaak gebeuren dat een proefschrift bijna twintig jaar nadat het is afgerond alsnog gepubliceerd wordt. In oktober vorig jaar verscheen een handelseditie van de dissertatie die Bas de Melker in 2002 verdedigde aan de Universiteit van Amsterdam. De uitgave van dit boek is om meerdere redenen toe te juichen. In de eerste plaats omdat het een uitstekend onderzoek is, wat overigens destijds al werd onderkend: De Melker promoveerde *cum laude*. Dat zijn onderzoek niet eerder in handelseditie verscheen, had vermoedelijk te maken met tijdgebrek in combinatie met praktische en financiële bezwaren, zo schrijft directeur van de Stichting Middeleeuwse Archieven Amsterdam (SMAA)

Patrick Vlegels in zijn voorwoord. Wel verwerkte De Melker de hoofdlijnen van zijn dissertatie in zijn bijdrage aan het eerste deel van de *Geschiedenis van Amsterdam* (2004), in het hoofdstuk 'Burgers en devotie 1340-1520'. Toen De Melker ongeneeslijk ziek werd, pakte hij zijn onderzoek nog eenmaal op. Vlak voor zijn overlijden op 16 november 2018 richtte hij de SMAA op, met als doel de toegankelijkheid, beschikbaarheid en het gebruik van de middeleeuwse archieven van en over de stad Amsterdam te bevorderen. Dankzij de inspanningen van de stichting kon De Melkers proefschrift postuum alsnog worden gepubliceerd.

Centraal in het boek staat de vraag welke wisselwerking er bestond tussen de metamorfose van de devotie en die van de stad in de jaren 1385-1435. Een periode van vijftig jaar waarin Amsterdam volgens De Melker uitgroeide van een klein maar ambitieus stadje tot een middelgrote stad met internationale handelscontacten en internationale pretenties (p. 17). Bovendien nam de hoeveelheid kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in deze periode zeer sterk toe: het aantal parochiekerken ging van één naar twee, het aantal stadskapellen van drie naar vijf, het aantal gasthuizen van één naar zes en het aantal kloosters van nul naar zestien. Essentieel voor de benadering van De Melker is dat hij deze uitingen van devotie niet bestudeert als geïsoleerde fenomenen, maar vanuit de wederzijdse relatie tussen mentaliteit en gedrag van de mens en stedelijke ontwikkeling, in de breedste zin van het woord – ruimtelijk, economisch en sociaal: de mens verandert de stad, de stad verandert de mens, is het adagium waarmee hij zijn inleiding opent.

Het eerste hoofdstuk behandelt de ontwikkeling van de stad Amsterdam tot omstreeks 1390. Alleen al vanwege dit hoofdstuk is het goed dat het boek gepubliceerd is, want ook twintig jaar na dato biedt het nog steeds het beste overzicht van wat er vanuit de geschreven bronnen bekend is over de vroegste ontwikkeling van Amsterdam, inclusief enkele interessante theorieën. Zo reconstrueerde De Melker de stedelijke topografie, met de verschillende nederzettingen/woonkernen waaruit de stad was opgebouwd: de Windmolenzijde en Bindwijk aan de westzijde en de Kerkzijde, Gansoord en Grimmenes aan de oostzijde van de Amstel en verschillende gebieden die aanvankelijk buiten de stad gelegen waren zoals de Nesse en de Bredeweide. Ook het onderscheid dat hij maakt tussen twee typen stadsstegen, een onderwerp waarover hij al in 1994 in het *Maandblad Amstelodamum* publiceerde, is zeer waardevol en verdient nader onderzoek in andere steden. De Melker constateerde een verschil tussen persoonsnaamstegen, die op enig moment zonder overheidsbemoediging zijn aangelegd op particuliere erven, en algemene benamingen van straten en stegen, die veelal zijn ontleend aan lokale flora en fauna, bodemgesteldheid, of een gebouw of beeld op de hoek van de straat of steeg. Dit tweede type stegen gaat volgens hem terug op oudere paden (p. 47).

Minstens zo prikkelend is de hypothese van een domein van de heren van Amstel op de oostoever van de rivier. Aanwijzingen daarvoor zag De Melker in het voorkomen van de keurmedigheid (het recht van een heer op het meest waardevolle deel van de nalatenschap van een horige) tot in de veertiende eeuw, het collatorschap van de Oude Kerk (het recht om geestelijken voor te dragen en toezicht te houden op hun functioneren en op het beheer van de kerk) dat de Van Amstels tot 1296 bezaten, maar vooral het bestaan van

de hofstedetijns, een grondbelasting van de landsheer die blijkens de oudste grafelijke rekeningen op verschillende erven aan de oostoever rustte. De Melker stelt dat deze percelen oorspronkelijk tot het domein goed behoorden en vermoedelijk in de dertiende eeuw zijn vertijnsd (p. 42). Nergens anders dan op de oostoever komt deze hofstedetijns in de bronnen voor. De Melkers hypothese heeft inmiddels aan zeggingskracht gewonnen sinds uit het promotieonderzoek van archeoloog Ranjith Jayasena is gebleken dat zich onder de Oude Kerk het oudste bewoningsspoor van de middeleeuwse stadskern bevindt: een man in een boomkistgraf, die daar tussen 1150 en 1215 begraven moet zijn.

Later in het eerste hoofdstuk komen ook de economische en sociale ontwikkeling van het veertiende eeuwse Amsterdam aan bod. Hiervoor koos De Melker enkele originele invalshoeken. Zo reconstrueerde hij criminaliteitscijfers op basis van de grafelijke baljuwsrekeningen om de verschillen tussen de stad Amsterdam en de dorpen van Amstelland te laten zien. Ook gebruikte hij de toponiemen die voorkomen in de achternamen van Amsterdammers uit de veertiende eeuw om (voorzichtig) iets te zeggen over de herkomst van de stadsbewoners (p. 62-71). Op die manier weet De Melker uit ogenschijnlijk saaie bronnen een overtuigend en levendig beeld te schetsen van de prille stadssamenleving, al geeft hij zich ook voortdurend rekenschap van de beperkingen van het bronnenmateriaal en het hypothetische karakter van veel van zijn conclusies.

En dan hebben we pas één hoofdstuk gehad. De kern van het boek bestaat uit de hoofdstukken twee tot en met zes, over achtereenvolgens de oude devotie (tot omstreeks 1390), de eerste opleving van de nieuwe devotie (1389-1412), de stichting van de tweede generatie stadskloosters (1400-1430), de kloosterlingen zelf en hun netwerken, en de invloed van de opkomst van de stadskloosters op de bestaande instellingen (parochiekerken, kapellen, gasthuizen). Het zou te ver voeren alle conclusies te noemen die De Melker op basis van scherpzinnige analyses van het rijke bronnenmateriaal kon trekken. De eerlijkheid gebiedt ook te zeggen dat de overvloed aan gepresenteerde feiten en gegevens het verhaal voor de meer algemeen geïnteresseerde lezer nu en dan wat lastig te verteren maakt. Gelukkig houdt De Melker door een overzichtelijke opbouw en toegankelijke schrijfstijl de lezer bij de les en kost het nooit veel moeite de rode draad weer terug te vinden.

Bij de totstandkoming van een stadsklooster speelden volgens De Melker drie factoren een cruciale rol: religieuze behoefte, kapitaal en initiatief. Dat er in Amsterdam pas vanaf het eind van de veertiende eeuw kloosters werden gesticht, komt volgens hem doordat er eerder geen behoefte aan was (het Begijnhof uit 1346

reken hij niet tot de kloosters omdat hieraan geen monastiek ideaal ten grondslag lag). Wel was er vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw sprake van een toenemende religieuze bewogenheid, die zich onder meer uitte in de stichting van verschillende broederschappen en enkele nieuwe kapellen. De Melker ziet deze ontwikkeling als een gevolg van de onzekerheid die gepaard ging met enerzijds de groei van handel en economie en anderzijds de verschillen in welvaart binnen de stadsbevolking (p. 164). Ontnuchterend is ook zijn constatering dat het, ook bij de stichting van kloosters, vooral draaide om geld. Tekenend is de rol van de rijke priester Dirk Sloyer die, ondanks een gezamenlijk plan met Gijsbert Dou voor de stichting van een Regulierenklooster in Amsterdam, in 1394 intrad in het pas opgerichte Kartuizerklooster en daaraan zijn hele vermogen schonk (p. 202-203). De ontwikkeling van beide kloosters had omgekeerd kunnen verlopen als Sloyer was ingetreden in het Regulierenklooster, zo stelt De Melker (p. 212).

Toen de eerste kloosters rond Amsterdam eenmaal gesticht waren – naast de wat verder van de stad gelegen kloosters van de regulieren en de kartuizers ging het om het Oude Nonnenklooster net buiten de stadswal in de Grimmenes – ging het snel. In de periode 1393-1430 werden dertien nieuwe kloosters gesticht, waarvan twaalf vrouwen- en een mannenklooster. Het waren alle oorspronkelijk huizen van het gemene leven, die de regel van de Derde Orde van Franciscus (tertiarissen) aannamen. Slechts zes kloosters hervormden zich uiteindelijk ook tot reguliere kanunnikessenkloosters. De Melker behandelt alle nieuwe kloosters en waarschuwt daarbij op voorhand voor de complexiteit en ondoorzichtigheid van de stichtingsprocessen (p. 161). Het ‘stichten’ van een klooster was geen enkelvoudige handeling maar een serie opeenvolgende stappen, wat het feitelijk onmogelijk maakt hét stichtingsmoment te bepalen.

Uiteraard had de grote bloei van het kloosterleven in Amsterdam vanaf het eind van de veertiende eeuw alles te maken met de Moderne Devotie en de sturende rol daarin van priester Gijsbert Dou. Verreweg de meeste kloosters kwamen tot stand in de zuidoosthoek van de stad, in en rond de Grimmenes, waar nog veel grond beschikbaar was en Dou zelf ook woonde. De Melker spreekt van netwerkstichtingen, gebaseerd op religieus enthousiasme van Amsterdamse leken, vooral vrouwen, en vormgegeven door Gijsbert Dou als ‘kloosterontwikkelaar’ dankzij een uitgebreid en vertakt netwerk van kennissen en vrienden (p. 306). Opvallend is dat Dou zelf geen rol speelde als biechtvader voor de kloosters; dit waren voornamelijk andere, niet-Amsterdamse priesters. De leidinggevendenden binnen de tertiarissenhuizen en kloosters waren wel afkomstig uit de Amsterdamse bevolking, evenals de bewoners. Die lijken een doorsnee van de Amsterdamse sa-

menleving te hebben gevormd. Een uitzondering was het Nieuwe Nonnenklooster, waar een groot deel van de bewoonsters juist afkomstig was uit de nieuwe, rijke bovenlaag van de bevolking, die vooral uit Hoeken bestond.

Uit het laatste hoofdstuk blijkt dat de bestaande religieuze instellingen niet te lijden hadden onder de populariteit van de kloosters, omdat de sterke demografische en economische groei ruimte bood aan veel vormen van devotie. Wel kregen de instellingen te maken met verandering van draagvlak en zagen zij zich genoodzaakt zich daarop aan te passen. Instellingen die zich voorheen op de hele stad richtten, zoals het Oude Gasthuis en de broederschappen in de Heilige Stede, werden steeds lokaler en gekoppeld aan een bepaalde groep (p. 443). Ook de kapellen pasten zich aan. Om inkomsten te genereren werd aan de drie kapellen een gasthuis verbonden, wat uiteindelijk de hoofd-functie werd: de kapellen verwerden tot gasthuiskapellen.

Opvallend aan de kloosterontwikkeling in Amsterdam is ook dat het stadsbestuur zich er niet veel mee lijkt te hebben bemoeid. Volgens De Melker is zelfs sprake van een zekere onverschilligheid. Zo maakte de stad maar zeer beperkt gebruik van het privilege van graaf Willem VI uit 1411 om verwerving van onroerend goed binnen de stadsvrijheid door religieuze instellingen tegen te gaan. Kennelijk was er niet veel behoefte om paal en perk te stellen aan het verval van onroerend goed in ‘de dode hand’. Dat had volgens De Melker ook te maken met de beperkte rol die de Amsterdamse vrouwenkloosters speelden in de lakennijverheid. Of de zusters destijds door handelaren en ambachtslieden echt niet werden beschouwd als ongewenste concurrenten valt overigens nog te bezien. Bij de *Informacie* van 1514 klaagden de burgemeesters namelijk dat ‘dese voors. cloosters brouwen ende backen sonder eenighen exchijs te geven tot prouffite van der stede, ende veel van hem doen neringhe, te weten dat zy weven ende ter merct vaeren, doende huere coomanscip van lindelaieken, gelijk andere coopluyden tAmsterdam’.

Nieuw in de handelseditie ten opzichte van het toenmalige proefschrift is de epiloog, geschreven door Koen Goudriaan met hulp van Hildo van Engen, Hans Mol en Gerrit Verhoeven. Daarin wordt de ontwikkeling van het onderzoek sinds 2002 samengevat en wordt gereflecteerd op het proefschrift van De Melker.

Naast de uitgave van De Melkers proefschrift en een editie van het *Liber benefactorum* (weldoenersboek) van het Amsterdamse kartuizerklooster (uitgegeven bij Peeters Publishers), stelde de SMAA vorig jaar ook een nieuwe inventaris van de gasthuisarchieven op. De grondslag hiervoor was reeds door Bas de Melker gelegd, waarmee hij de grotendeels mislukte inventarisatie door W.R. Veder uit 1908 heeft rechtgezet.

De verbeterde ontsluiting van de gasthuisarchieven krijgt dit jaar een vervolg met een digitale bronneneditie van de ruim 1400 charters. Naar verwachting zal dit een grote stimulans zijn voor onderzoek naar allerlei aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis. Een voorbeeld uit De Melkers boek is de aanleg van een marktplein op de Dam rond 1390, de Plaatse (p. 48). Deze topografische ontwikkeling kon hij reconstrueren op basis van een groep posten uit de oudste legger van het Oude Gasthuis, uit de periode 1391-1398. Het stelde hem in staat een belangrijk verband te leggen met de bouw van een nieuw stadhuis en de Nieuwe Kerk, niet lang daarna: 'In de jaren tussen 1390 en 1410 voorzag Amsterdam zich van drie direct aangrenzende centra bij de dam in de Amstel van respectievelijk economische, politieke en religieuze aard. Hier zien we een zelfbewust stadsbestuur aan het werk, dat zelf vorm wenste te geven aan zijn stad. Hier was het de mens die de stad veranderde en niet andersom' (p. 388-389).

Bas de Melker heeft een uitzonderlijk knappe studie afgeleverd, die waarschijnlijk nog vele jaren als standaardwerk zal gelden. Vanuit een grote belezenheid en deskundigheid heeft hij een veelheid aan bronnen kritisch in samenhang bestudeerd, daarbij steeds de beperkingen en lacunes van het materiaal in het oog houdend en zorgvuldig maar tegelijk toegankelijk formulerend. Bovendien heeft hij dat gedaan vanuit een breed perspectief op de werkelijkheid: religieuze ontwikkelingen als kloosterstichtingen bezag hij niet als geïsoleerde verschijnselen, maar in samenhang met maatschappelijke, economische en ruimtelijke ontwikkelingen. Met de vlak voor zijn overlijden opgerichte SMAA heeft hij het initiatief genomen om voort te bouwen op zijn kennis van en enthousiasme voor de middeleeuwse geschiedenis van Amsterdam. Voorwaar geen geringe nalatenschap.

MARCEL IJSSELSTIJN

MARCA BULTINK, JACQUES MOERMAN,
MARLOES WELLENBERG EN AD VAN DER ZEE (RED.)

ATLAS VAN DE TREKVAARTEN IN ZUID-HOLLAND

Bussum (THOTH) 2021, 192 pp., ill. in kleur,
ISBN 978 90 6868 817 7, € 34,95

Met de uitgave van *Atlas van de trekvaarten in Zuid-Holland* bevestigt THOTH wederom zijn positie als uitgever van kwaliteitsatlassen, want eerder verschenen daar ook de *Atlas van de Verstedelijking in Nederland*, de *Atlas van de Schie*, de *Stedenatlas Jacob van Deventer* en een aantal delen in de reeks historische atlassen van steden die voorheen bij SUN en Vantilt werd uitgegeven. Overeenkomstig kenmerk van deze atlassen is de wijze waarop de kaarten en stadsplattegronden zijn

vormgegeven, waarin we de hand van kaartenmaker Yvonne van Mil herkennen. De in de nu voorliggende atlas gepresenteerde kaarten betekenen, zeker voor de historisch geograaf, een echte meerwaarde en laten zien dat historici steeds ruimtelijker kijken. De beeldredactie was in handen van Eelco Beukers, die dit vaker heel goed doet (zie bijvoorbeeld de tweedelige *Geschiedenis van de Zaanstreek* of de *Bosatlas van het cultureel erfgoed*) en ook nu prachtig werk heeft afgele-